

Janusz Socha

Uniwersytet Łódzki

Kółka rolnicze Centralnego Towarzystwa Rolniczego 1907-1929

Żywiłowo rozwijające się w Królestwie Polskim w czasie rewolucji 1905-1906 r. chłopskie stowarzyszenia rolnicze stały się podstawą kółek rolniczych Centralnego Towarzystwa Rolniczego.

Centralne Towarzystwo Rolnicze powstało w dniach 11-12 marca 1907 r. w Warszawie na zjeździe delegatów ziemian z terenu całego Królestwa Polskiego i przejęło cały obszar Sekcji Rolnej, która przestała istnieć. Odziedziczone po Sekcji Rolnej kółka rolnicze przystąpiły do Towarzystwa tworząc w nim odrębny wydział. Tylko niewielka ich grupa sformowała się w oddzielne Towarzystwo Kółek Rolniczych im. Staszica – organizację gospodarczą zaraniarstwa.

6 grudnia 1906 r. w Warszawie odbył się zorganizowany przez późniejszych założycieli CTR tzw. Zjednoczeniowy zjazd delegatów chłopskich kółek i spółek rolniczych. Wśród delegatów przeważali prezesi i członkowie zarządów kółek i spółek rolniczych, którymi przeważnie byli właściciele ziemscy, dzierżawcy i administratorzy majątków obszarniczych oraz księża. Takie obesłanie zjazdu zapewniało jego inicjatorom korzystne wyniki dyskusji i głosowania nad wnioskiem o utworzenie zwierzchniego organu późniejszego CTR nad kółkami, który po utworzeniu CTR otrzymał nazwę Centralnego Wydziału Kółek i Spółek Rolniczych (dalej: CWKR). W ten sposób większość powstających zrzeszeń chłopskich, przeważnie spółek rolniczych znalazła się w orbicie wpływów ziemiańsko-klerikalnego CTR, które na mocy manifestu październikowego z 1905 r. mogło przekształcać je w kółka rolnicze.¹

Jako pierwsza powstała spółka rolna „Jutrzenka” w Woli Bukowskiej k. Miechowa w 1899 r. Jej inicjatorem był ziemianin Gabriel Godlewski. Kapitał spółki składał się z dwudziestorublowych udziałów wpłacanych przez członków i 100 rb. wypożyczonych przez Godlewskiego. Spółka postanowiła sobie za cel wspólne nabywanie ulepszonych narzędzi i maszyn rolniczych, kwalifikowanego ziarna siewnego i inwentarza rozplodowego.

W ten sposób po raz pierwszy w Królestwie Polskim chłopci samorzutnie przystąpili do wspólnego działania nad podniesieniem zacofanego gospodarstwa wiejskiego.² Osiągnięcia spółki propagowano na łamach pism rolniczych

¹ J. Bartyś, *Kółka rolnicze w Królestwie Polskim*, Warszawa 1974, s.51-52.

² Z. Pietkiewicz, *Zrzeszenie wiejskie – dźwignia kultury i dobrobytu ludności wiejskiej*, Warszawa 1907, s.71.

i ludowych, podczas zebrań, kursów i pogadanek. Szeroką propagandę za tworzeniem spółek na wsi prowadziły niektóre gazety przeznaczone dla wsi, jak „Gazeta Świąteczna” i „Zorza”, a także ziemiańskie pisma rolnicze z „Gazetą Rolniczą” na czele.³ Wkrótce też poczęły powstawać podobne spółki w różnych okolicach Królestwa Polskiego z inicjatywy chłopów oraz ziemian, księży, nauczycieli, lekarzy i urzędników gminnych.

Wśród nowo powstających spółek znalazło się już w pierwszych latach kilkanaście wzorowych, które mogły pochwalić się nie lada osiągnięciami w podnoszeniu kultury rolnej. Najbardziej znane z nich to „Różyce” w pow. łowickim, zorganizowana w 1902 r. oraz Lisków w pow. kaliskim.⁴

Przełomem w rozwoju chłopskich stowarzyszeń rolniczych stał się rok 1906, gdy 4 marca ogłoszono tzw. tymczasową ustawę o zgromadzeniach i stowarzyszeniach, a w dniu 17 marca car zezwolił na organizowanie wiejskich stowarzyszeń rolniczych w Królestwie Polskim, znaną jako „Ukaz Najwyższy o przepisach tymczasowych o towarzystwach i związkach”.⁵ Ukaz szczegółowo precyzował kwalifikacje prawne i zasady rejestracji towarzystw i związków towarzystw. Po ukazaniu się przepisów wykonawczych do Ukazu, dotychczasowi propagatorzy i działacze spółek rolniczych w Królestwie całą energię skierowali na organizowanie kółek rolniczych. Większość spółek została przeorganizowana na kółka rolnicze, których w końcu 1906 r. było już 191.⁶

Pierwsze kółko rolnicze w Królestwie Polskim, zorganizowane legalnie za aprobatą władz carskich i wyposażone w urzędowe pełnomocnictwo na rozwijanie działalności przewidzianej statutem, powstało 13 grudnia 1905 r. we wsi Jastrzębniki pow. kaliskiego. Fakt ten wyprzedził nieco datę uprawomocnienia się Ukazu z 17 marca 1906 r. Kółko w Jastrzębnikach, którego założycielem był właściciel tej wsi dr Henryk Chrzanowski, zrzeszyło 50 chłopów oraz zamieszkałych w okolicy ziemian i księży. Chrzanowski został prezesem kółka.⁷ Wkrótce po tym powstały kółka rolnicze w Rajsku i Koźminku pow. kaliskiego, we Wróblewie pow. sieradzkiego i wielu innych miejscowościach Królestwa Pol-

³ S. Wojciechowski, *Historia spółdzielczości polskiej do 1914 roku*, Warszawa 1939, s. 219.

⁴ J. Socha, *Powstanie wsi wzorowych w Polsce*, „Zeszyty Wiejskie”, z. V, 2002, s.30.

⁵ Pierwszy rok konstytucji w państwie rosyjskim. Prawa wydane od 14 stycznia 1906 do 15 marca 1907. Zebrał S. Godlewski, Warszawa 1907, s.345-373.

⁶ A. Zacharski, *Rozwój kółek rolniczych w poszczególnych guberniach Królestwa Polskiego od 1904 do 1912 r.*, „Przewodnik Kółek i Spółek Rolniczych w Królestwie Polskim” 1913, nr 31.

⁷ Chrzanowski Henryk (1853-1925), w: J. Socha, *Słownik biograficzny działaczy Centralnego Towarzystwa Rolniczego (1907-1929)*, Łódź 2003, s. 28.

skiego.⁸ w 1907 r. były 142 kółka rolnicze CTR w Królestwie Polskim, w 1908 r. – 121, w 1909 r. – 113, w 1910 r. – 92, w 1911 r. – 121, w 1912 r. – 167, w 1913 r. – 136.⁹

Tymczasem A. Zacharski podaje, że w 1912 r. w Królestwie Polskim były 184 kółka rolnicze CTR¹⁰, a W. Swinarski, że było 117 kótek i 80 kótek z nieznaną datą powstania, razem 197 kótek.¹¹

15 maja 1907 r. odbyło się pierwsze posiedzenie organizacyjne Centralnego Wydziału Kółek Rolniczych CTR. W jego skład weszli przedstawiciele Okręgowych Wydziałów Kółek przy Okręgowych Towarzystwach Rolniczych, z każdego po dwóch delegatów. Każdy delegat dysponował tyloma głosami, ile kótek znajdowało się w reprezentowanym przez niego okręgu. Prezesem CWKR został Stanisław Leśniowski, absolwent Instytutu Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa w Puławach, jego zastępcami Leon Hempel i Konstanty Długoborski, sekretarzami Jan Łaszcz i Stanisław Czekanowski, skarbnikiem Feliks Kucharek. Ponadto z ramienia Komitetu CTR weszli Antoni Wieniawski i Ludomir Puławski. W dniu 13 lutego 1908 r. dokooptowano do zarządu J. Charazińskiego, S. Jankowskiego, ks. Iżyłowskiego oraz jako zastępcę członka zarządu – A. Prądyńskiego. Równocześnie wybrano Komisję Rewizyjną CWKR w osobach ks. W. Błazińskiego, M. Bojanowskiego i L. Zawistowskiego. 1 czerwca 1908 r. sekretarzem zarządu CWKR został Włodzimierz Brzozowski. Zarządowi podlegały pod względem organizacyjnym Wydziały Kółek Rolniczych w okręgowych towarzystwach rolniczych CTR. CWKR kierował pracami wszystkich kótek i stanowił ich reprezentację na zewnątrz wspólnie z Radą Główną CTR. Prezesami kótek lub członkami ich zarządów w większości byli ziemianie i księża, toteż wpływ chłopów na tek obrad CWKR był znikomy.¹²

Organem prasowym CWKR był dwutygodnik „Przewodnik Kółek i Spółek Rolniczych w Królestwie Polskim”, wydawany od października 1907 r. Pismo to redagował Włodzimierz Bzowski przy współpracy instruktorów CTR, działaczy kótek rolniczych, specjalistów różnych gałęzi gospodarstwa wiejskiego a nawet chłopów. Z początkiem 1912 r. „Przewodnik” został przekształcony na tygodnik.¹³ Nakład pisma w 1911 r. wyniósł 2000 egzemplarzy, w 1914 r. ponad 4000 egzemplarzy. Przeważnie w każdym kółku prenumerowano po jednym

⁸ W. Swinarski, *Centralne Towarzystwo Rolnicze i włościańskie kółka rolnicze w Królestwie Polskim*, [w:] *Ruch spółdzielczy na ziemiach polskich*, Lwów 1916, s.110-111.

⁹ J. Bartyś, op.cit., s.64.

¹⁰ A. Zacharski, op.cit.

¹¹ W. Swinarski, op. cit., s.113.

¹² J. Bartyś, op.cit., s.74-75.

¹³ I. Turowska-Bar, *Polskie czasopisma o wsi i dla wsi, od XVIII w. do r. 1960. Materiały bibliograficzne i katalogowe*, Warszawa 1963, s.139.

egzemplarzu „Przewodnika”, pozostałą część nakładu prenumerowały indywidualne osoby. „Przewodnik” stanowił kompendium wiedzy i porad rolniczych, bieżących spraw organizacyjnych kółek oraz zagadnień związanych z aktualnymi potrzebami ekonomicznymi i społecznymi wsi; spełniał także rolę informatora działalności poszczególnych kółek i podsumowywał wyniki tej działalności co pewien czas. Artykuły zamieszczane w „Przewodniku” czytano i dyskutowano podczas zebrań organizacyjnych i narad roboczych w kółkach rolniczych CTR; stanowiły one jeden z podstawowych środków nauczania rolniczego i informacji w zakresie najnowszych metod gospodarstwa wiejskiego.

Podobną rolę spełniał wydawany corocznie „Kalendarz Centralnego Wydziału Kółek Rolniczych”, stanowiący rodzaj podręcznego informatora o najważniejszych sprawach rolniczych i organizacyjnych kółek; zawierał kilkanaście treściwych artykułów na te tematy, porady gospodarskie, właściwy kalendarz rolniczy i szereg istotnych dla chłopów informacji ogólnych. Wydawnictwo to cieszyło się dużym uznaniem i popytem wśród członków kółek. W 1908 r. nakład „Kalendarza” wyniósł przeszło 3400 egzemplarzy, w 1911 r. już 10000, a w 1913 r. 13000 egzemplarzy.¹⁴ Ponadto corocznie wydawano w osobnych tomach sprawozdania roczne CTR. Na treść każdego rocznika składały się sprawozdania Komitetu i poszczególnych Wydziałów CTR, w tym także Centralnego Wydziału Kółek Rolniczych. Od 1908 r. CWKR rozpoczął wydawanie rocznika „Sprawozdanie z czynności Centralnego Wydziału Kółek Rolniczych”, publikowane jednakże w niewielkim nakładzie, głównie dla aktywistów CTR oraz instruktorów i działaczy kółek rolniczych.

Od 1908 r. CTR i CWKR rozpoczęły wydawanie broszur i książek rolniczych, przeznaczonych dla chłopów – członków i działaczy kółek i spółek rolniczych. Pierwszą z nich były wydane w tysiącu egzemplarzy „Rachunki gospodarcze”, opracowane przez J. Kaweckiego, pierwszego instruktora CWKR. Powołano specjalną komisję wydawniczą w składzie: A. Piątkowski, W. Bzowski, S. Jankowski, A. Wieniawski, J. Łaszcz i S. Leśniowski.¹⁵ Do 1915 r. CWKR sfinansował ogółem wydanie ponad 45 książeczek na tematy z zakresu ekonomiki i zagadnień prawnych rolnictwa chłopskiego, uprawą i nawożeniem roli, produkcji roślinnej, hodowli i inwentarza, mleczarstwa i maszynoznawstwa.

Spośród kolportowanych w kółkach rolniczych CTR czasopism największą poczytność miał „Przewodnik Kółek”, w 1913 r. prenumerowany w 488 kółkach w liczbie 1116 egzemplarzy. Na drugim miejscu pod względem poczytności znajdowała się „Gazeta Świąteczna”, czytana w 360 kółkach w liczbie 2792 egzemplarzy, trzecie miejsce miała „Zorza” czytana w 246 kółkach w liczbie 682 egzemplarzy.¹⁶

¹⁴ J. Bartyś, op.cit., s.165-166.

¹⁵ Tamże, s.167.

¹⁶ Tamże, s.169.

Główne wytyczne działalności kółek rolniczych CTR, zwane dalej programem, zostały uchwalone na zebraniu organizacyjnym CWKR w dniu 15 maja 1907 r. W programie określono CWKR związkiem kółek rolniczych wyposażonym w zupełną samodzielność i samorząd. Program głosił, że korzyści wypływające z łączności z CTR są obustronne, gdyż kółka tylko w ten sposób mogą korzystać z powagi CTR, z jego znaczniejszych środków organizacyjnych i z inteligencji jego członków, zaś Towarzystwo zyskuje na znaczeniu przez to, że liczy w swych szeregach poważną liczbę chłopów.¹⁷ Zasadniczymi celami działalności CTR, obok wyżej wymienionych było spełnienie funkcji samorządu rolniczego ziemiaństwa, dążenie do pełnienia roli polskiego ministerstwa rolnictwa czy nawet ministerstwa reform rolnych.¹⁸ Wzrastająca aktywność społeczna i Gospodarcza, a także wzrost świadomości narodowej chłopów miały zostać wykorzystane w interesie ziemiaństwa i kleru. W tym kierunku kształtowano zresztą w latach 1907-1918 dążność i działalność chłopów. Jednocześnie próbowano całkowicie zignorować chłopski ruch ludowy i głoszone przez ten ruch hasła patriotyczne, niepodległościowe i społeczne. CTR uzurpowało sobie prawo wyłączności w decydowaniu o kierunkach rozwoju ekonomicznego, społecznego i patriotyczno-narodowego wśród mas chłopskich. O ile program działalności CWKR sformułowano dość ogólnikowo, to instrukcje i regulaminy Wydziałów Kółek Rolniczych w terenowych TR oraz dla prezesów kółek bardzo szczegółowo normowały zadania tych stowarzyszeń. I tak zarząd Okręgowego Wydziału Kółek miał spełniać rolę opiekunczą wobec wszystkich kółek rolniczych w okręgu. Uprawnienia takie otrzymali prezesi tych Wydziałów oraz wiceprezesi, typowani przez prezesów w porozumieniu z CWKR. Prezes i wiceprezes Wydziału miał obowiązek wizytowania każdego kółka przynajmniej raz w roku i zwoływania przynajmniej 4 razy w roku zebrania przewodniczących kółek z całego okręgu. Zebrania te miały na celu naradzanie się nad potrzebami kółek i obmyślanie środków ożywienia ich działalności.¹⁹

Głównym celem pracy w kółkach rolniczych CTR miało być szerzenie oświaty rolniczej poprzez organizowanie wycieczek, kursów, odczytów, wspólne próby i doświadczenia agrotechniczne, wspólne zakupy maszyn rolniczych, nasion, nawozów sztucznych, zakładanie bibliotek fachowych, słowem różne środki mające na celu ulepszanie gospodarstw, zwiększenie dobrobytu, podniesienie poziomu umysłowego i moralnego rolników.²⁰ W miarę upływu czasu cele programowe kółek rolniczych CTR uległy rozszerzeniu i wzbogaceniu.

¹⁷ „Gazeta Rolnicza” 1907, nr 1; W. Grabski, *Zadania Centralnego Towarzystwa Rolniczego*, Tamże, nr 39.

¹⁸ S. Dzieciolowski, *Centralne Towarzystwo Rolnicze w Królestwie Polskim i jego program w latach 1906-1908*, „Przegląd Historyczny” 1969, z.1, s.68.

¹⁹ J. Bartyś, op.cit., s.94.

²⁰ A. Wieniawski, *O naszych stowarzyszeniach rolniczych*, Warszawa 1906, s.6-10.

W 1913 r. Z. Chmielewski określił kółko jako organizację podnoszącą wiedzę fachową i poziom wykształcenia ludności wiejskiej, wzbogacającej potrzeby gospodarcze i poszukiwanie lepszych sposobów działania.²¹

W 1917 r. W. Bzowski określił kółka rolnicze jako organizację podnoszącą dobrobyt ludu wiejskiego, a przez to całego kraju.²² Przeważał więc pogląd, że kółko rolnicze powinno stać się organizacją zawodowo-społeczną, której celem jest urabianie jego członków na dzielnych rolników i obywateli kraju. Dość istotnym elementem wszystkich prawie oficjalnych wypowiedzi na ten temat było założenie, że kółko jest i powinno być stowarzyszeniem wiodącym i inicjującym wszelkie inne formy asocjacji na wsi: spółdzielnie spożywcze, handlowe, mleczarskie, przemysłowe, a także straże ogniowe, teatry, amatorskie orkiestry, wszelkie kursy zawodowe.

Od 1916 r. rozważano w CTR sprawę aktywizacji przy kółkach rolniczych młodzieży wiejskiej i wciągnięcie jej do prac społeczno-rolniczych. Kierownictwo CTR i CWKR uznało bowiem, że „główną dźwignią i promotorem rewolty umysłowej i duchowej wsi jest teraz i przez jakiś czas pozostanie dorosła i dorastająca młodzież wiejska.” W związku z tym postanowiono zorganizować Związek Młodzieży Wiejskiej, który miał upowszechniać się na wsi za pomocą kółek rolniczych.²³

W 1918 r. CWKR przekształcił się w działający samodzielnie w ramach statutu CTR, Związek Kółek Rolniczych, w którym powstała Sekcja Kół Młodzieży Wiejskiej, w rok później przekształcona w Związek Młodzieży Wiejskiej.²⁴ Związek Kółek Rolniczych odzyskanie niepodległości Polski w 1918 r. uznał i już niezależnie od władz Towarzystwa, w 1920 r. dokonał już oficjalnie secesji i pod nazwą Centralnego Związku Kółek Rolniczych związał się z ruchem ludowym. CTR pozbawione zostało zaplecza organizacji chłopskiej i dla utrzymania działalności wśród chłopów w 1921 r. powołało Instruktoriat Główny Kółek Rolniczych.

Nie wszystkie kółka poszły do CZKR, część pozostała przy CTR. W czerwcu 1920 r. odbyło się specjalne zebranie tych kółek, które wytrwały w organizacji, na którym jednomyślnie postanowiono zachować łączność z CTR. Oczywiście rozłam spowodował przejściowe obniżenie liczby kółek, gdyż przed rozła-

²¹ Z. Chmielewski, *Stosunek stowarzyszeń mleczarskich do innych stowarzyszeń*, „Mleczarstwo” 1913, z.7.

²² W. Bzowski, *Pogadanki o społecznych stowarzyszeniach gospodarczych*, Moskwa 1917, s.29.

²³ M. Mioduchowska, *Centralny Związek Młodzieży Wiejskiej 1912-1928*, Warszawa 1984, s.53-54.

²⁴ Tamże.

mem zanotowano ich 1788 z liczbą 92000 członków, zaś w 1922 r., zatem w dwa lata po rozłamie, 1339. Kierownikiem Biura IGKR został Bohdan Wieliczko²⁵.

Po przerwie wywołanej rozłamem i inwazją bolszewicką już w roku 1921 odzywać się zaczyna z dawną siłą praca i pulsować życie w pozostałych przy CTR kółkach rolniczych. Instruktoriat Główny utworzony w myśl nowej ustawy CTR rozpoczynając działalność z liczbą 23 instruktorów pozostałych w Okręgach do końca 1921 r. angażuje 46 nowych instruktorów. W 1925 r. ilość instruktorów doszła do 93, założono 200 nowych kółek z 7800 członkami, odbyło się 645 kursów i 3621 pogadanek²⁶. Jako pozostałość dawnej odrębnej działalności CWKR utrzymane zostały ogólne zjazdy przedstawicieli kółek, które odbywały się w Warszawie raz lub dwa razy do roku, gromadząc bardzo licznie reprezentantów drobnej własności. Na takim zjeździe w 1925 r., który odbył się w sali Rady Miejskiej Warszawy zebrało się ponad 2000 osób. Zjazdy te nie miały już charakteru zebrań wyborczych, jak w czasach CWKR, gdyż reprezentanci kółek wchodzili bezpośrednio do Rady Głównej CTR, lecz forum spotkań organizacyjnych²⁷.

W 1922 r. zmieniono ustawę CTR, według której kółka rolnicze stały się bezpośrednio członkami Okręgowych Towarzystw Rolniczych bez wydzielenia w osobne wydziały i osobny wydział w centrali Towarzystwa, którego rolę spełniał Instruktoriat Główny. W 1925 r. liczba czynnych kółek rolniczych przy CTR doszła do 1724 z 69000 członków²⁸.

„Przewodnik Kółek i Stowarzyszeń Rolniczych” z dniem 1 stycznia 1924 r. został przemianowany na „Gazetę Gospodarską”, w której omawiano najważniejsze zagadnienia nie tylko treści ściśle rolniczej, lecz gospodarczej i oświatowej. Sporo miejsca „Gazeta” poświęcała sprawom handlowym i spółdzielczym, jako mającym w rozwoju gospodarstw chłopskich pierwszorzędne znaczenie. „Gazeta” zamieszczała często artykuły w obronie interesów rolnictwa dostarczając w ten sposób materiał do dyskusji w organizacjach rolniczych. Szczególnie dużą rolę odgrywał dział porad gospodarczych rozbudzający duże zainteresowanie czytelników. W 1924 r. pismo wychodziło w nakładzie 2800 egzemplarzy. Rok 1925 był pod tym względem dla pisma przełomowym, gdyż nakład począł wzrastać niebywale, tego roku pismo drukowano w ilości 6000 egzemplarzy, w 1926 r. – 9000 egz., a w 1927 r. wychodziło już przeszło 10500 egz., niektóre numery drukowano nawet w liczbie 20000 egz. W latach

²⁵ Tamże.

²⁶ *Dwudziestolecie Centralnego Towarzystwa Rolniczego w Warszawie 1907-1927*, Warszawa 1927, s.63.

²⁷ Tamże, s.67.

²⁸ Tamże, s.64.

1926-1927 objętość pisma wzrastała nieraz do 48 stron druku.²⁹ Bardzo cenną zdobycz dla pisma stanowiły liczne głosy czytelników, przeważnie samouków. Były to komunikaty, spostrzeżenia z praktyki rolniczej oraz bardzo zajmujące artykuły dyskusyjne. Głosy te, pisane zwięźle były niezrównanym dopełnieniem prac specjalistów i cieszyły się dużym uznaniem czytelników.

Redakcja „Gazety Gospodarskiej” rokrocznie wydawała „Kalendarz Gospodarski” dla chłopów. Znaczenie „Kalendarza” było olbrzymie, w chacie wieśniaka była to najczęściej spotykana książka i dlatego redakcja starała się zamieszczać treść obfitą, zajmującą i pouczającą. W 1927 r. Kalendarz drukowany był w liczbie 10500 egz. i nakład ten w rekordowym czasie został wyczerpany, tak że wysuwano nawet projekt wydrukowania drugiego nakładu. Poza tym redakcja „Gazety” wydawała od 1926 r. raz na kwartał broszury popularne rolnicze, rozsyłane bezpłatnie prenumeratorom pisma. Stałym dodatkiem do „Gazety Gospodarskiej” był dwutygodnik „Głos do Kobiet Wiejskich” pod redakcją P. Restorffowej, oraz od listopada 1926 r. dwutygodnik „Młody Rolnik” pod redakcją S. Wyrzykowskiego. „Gazeta Gospodarska” była prenumerowana przeważnie przez chłopów z terenu byłego Królestwa Polskiego, najwięcej z woj. warszawskiego.³⁰

Najważniejszym zadaniem powstających kółek CWKR było szerzenie oświaty rolniczej. Czołową pod tym względem rolę odgrywał „Przewodnik Kółek i Spółek Rolniczych” i „Kalendarz Gospodarski”. Większość publikowanych w „Przewodniku” materiałów dotyczyła spraw ściśle gospodarczych, zadaniem pisma było w pierwszym rzędzie szerzenie wiedzy rolniczej i propagowanie wśród chłopów korzyści osiąganых poprzez zrzeszanie się w kółkach rolniczych i innych stowarzyszeniach wiejskich typu spółdzielczego. Artykuły zamieszczone w „Przewodniku” czytano i dyskutowano podczas zebrań organizacyjnych i narad roboczych w kółkach rolniczych CTR; stanowiły one jeden z podstawowych środków nauczania rolniczego i informacji w zakresie najnowszych metod gospodarstwa wiejskiego. Podobną rolę spełniały wydawany corocznie „Kalendarz Centralnego Wydziału Kółek Rolniczych”, stanowiący rodzaj podręcznego informatora o najważniejszych sprawach rolniczych i organizacyjnych; zawierał kilkanaście treściwych artykułów na te tematy, porady gospodarskie, właściwy kalendarz rolniczy i szereg istotnych dla chłopów informacji ogólnych. W 1913 r. „Kalendarz” drukowano w liczbie 13000 egzemplarzy. Duży nakład osiągnęły też jednodniówki wydawane przez CWKR i kolportujące wśród chłopów odwiedzających wystawy rolnicze lub uczestniczących w zjazdach i Naradach. Od 1908 r. CTR i CWKR rozpoczęły wydawanie książek i broszur rolni-

²⁹ Tamże, s.55.

³⁰ Tamże, s.56.

czych, przeznaczonych dla chłopów – członków kółek i spółek rolniczych. Do 1915 r. CWKR sfinansował wydanie ponad 45 takich książeczek i broszur.³¹

Od samego początku działalności CWKR rozwinięto energiczne prace w zakresie szkolenia rolniczego chłopów poprzez pogadanki i odczyty, kursy, systematyczną naukę w powstających szkołach rolniczych. Szkolenie rolnicze prowadzono także w czasie zebrań poszczególnych kółek, kiedy specjaliści z różnych dziedzin gospodarstwa wiejskiego i instruktorzy CTR wygłaszali odczyty i pogadanki. Główny ciężar pracy oświatowej w kółkach spoczywał na instruktorach CTR, w 1913 r. było ich 36, w przededniu I wojny światowej kółka rolnicze CTR obsługiwało 40 instruktorów, w okresie wojny liczba instruktorów zmniejszyła się do kilku.³² Od 1908 r. w niektórych kółkach i spółkach rolniczych zwiększyło się zainteresowanie budową domów ludowych. Dawne miejsce życia towarzyskiego, gdzie chłopci gromadzili się dla poczęstunku i zabawy – karczma i szynk, miało być zastąpione salą zebrań, kursów i odczytów, przedstawień teatralnych, zabaw i spotkań towarzyskich, mieszczącą się w domu ludowym³³. Do chwili wybuchu I wojny światowej w całym Królestwie Polskim wybudowano do 60 domów ludowych. Ważną wreszcie formą aktywizacji chłopów w kółkach rolniczych CTR były konkursy, wycieczki i wystawy. Największy konkurs gospodarstw chłopskich CWKR zorganizował w 1912 r. Od 1908 r. CWKR, a z nim okręgowe towarzystwa rolnicze urządzały konkursy hodowlane, mające na celu intensyfikację hodowli inwentarza żywego w gospodarstwach chłopskich. Organizowano ponadto konkursy ogrodnicze, strażackie, produkcji zbożowej i warzywniczej. Corocznie od 1908 r. w skali masowej odbywały się pokazy i wystawy produkcji roślinnej i zwierzęcej, a także maszyn i urządzeń rolniczych. W 1925 r. Instruktoriat Główny Kółek Rolniczych położył duży nacisk na rozwój hodowli w gospodarstwach chłopskich przez zakładanie mleczarni spółkowych³⁴ oraz czytelnictwo książek i zakładanie po wsiach bibliotek rolniczych³⁵. W 1927 r. CTR liczyło 1907 kółek rolniczych z 60 tys. członków. W 1929 r. dokonano się zjednoczenie, tzw. unifikacja CTR z Centralnym Związkiem Kółek Rolniczych i grupą pokrewnych organizacji. Nową organizację nazwano Centralnym Towarzystwem Organizacji i Kółek Rolniczych, CTR przestało istnieć wprowadzając do niej wszystkie swoje kółka rolnicze³⁶.

³¹ J. Bartyś, op.cit., s.166.

³² J. Bartyś, op.cit., s.177-178; R.Krajewski, *Stan pracy społeczno-rolniczej w Królestwie Polskim w dobie dzisiejszej*, „Przewodnik Kółek....” 1916, nr 35-36.

³³ J. Bartyś, op.cit., s.196-197.

³⁴ A. Piątkowski, *O program hodowlany*, „Gazeta Gospodarska” 1925, nr 52.

³⁵ Czytajcie dobre książki i zakładajcie biblioteki, Tamże, nr 47.

³⁶ J. Borkowski, *Centralne Towarzystwo Organizacji i Kółek Rolniczych. Stan organizacyjny w latach 1929-1939*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego nr 11, 1969, s.143-145.